

Müasir teatrşünaslıqda teatr və dram əlaqələri (Aydın Talibzadənin yaradıcılığı əsasında)

Əsmər Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: esmer74.17@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan teatr tarixində teatr tənqidçilərinin sayı bir o qədər də çox deyil. Bu teatr tənqidçiləri arasında xüsusi yeri olanlardan biri də teatrşünas, tənqidçi və yazıçı Aydın Talibzadədir. O, qələmə aldığı hər bir yazı üçün fərqlilik yaratmağı bacarır. Məhz bu fərqlilik onu həm cəmiyyətdən, həm də elm camiasından ayırmaq iqtidarındadır. Yaradıcılığa kiçikhəcmli məqalə ilə (“İnsan dünyası”, “Azərbaycan gəncləri”, 1978) gəlməsinə baxmayaraq, bir çox elmi-nəzəri, elmi-publisistik məqalə, monoqrafiya, dərslik, esse, resenziya, roman və pyesin müəllifidir. Məqalədə Aydın Talibzadənin elmi araşdırmaları təhlil müstəvisinə gətirilməklə, onun yaradıcılığına nəzər salınır. Diqqətə çatdırılır ki, Aydın Talibzadənin tənqidi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Tənqidçinin düşüncə tərzinin fərqliliyi onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: Aydın Talibzadə, teatr tənqidçiləri, teatrşünas, ədəbiyyat, dram

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.04.2024; qəbul edilib – 15.04.2024

Relations between theater and drama in modern theater studies (based on the work of Aydın Talibzadeh)

Asmar Huseynova

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: esmer74.17@mail.ru

Abstract. In the history of Azerbaijani theater, the number of theater critics is not that large. One of the figures that has a special place among these few theater critics is the theater critic, critic and writer Aydın Talibzade. He is able to create individuality for each article he writes. It is this difference that separates him from both society and the scientific community. Although he came to creativity with a small article (“Human World”, “Azerbaijan Youth”, 1978), he is the author of many scientific-theoretical, scientific-publicistic articles, monographs, textbooks, essays, reviews, novels and plays. In the article, theater critic Aydın Talibzade's scientific researches are brought to the level of analysis and his creativity is reviewed. It should be noted that Aydın Talibzade's criticism is unique. The difference of the critic's way of thinking is shown as the main feature of his creativity.

Keywords: Aydın Talibzadeh, theater critic, specialist in drama study, literature, drama

Article history: received – 03.04.2024; accepted – 15.04.2024

Giriş / Introduction

Azərbaycan teatr tənqidçiləri arasında dəyərlili imzalardan biri də teatrşünas, tənqidçi və yazıçı Aydın Talıbzadənin imzasıdır. O, qələmə aldığı hər bir elmi məqalədə fərqlilik yaratmağı bacarır. Azərbaycan teatrını milli sərvət hesab edən Aydın Talıbzadə yaradıcılığı boyu onun inkişafı üçün böyük əmək sərf etməyə çalışmış-

dır. Mövzunun yeni və köhnəliyindən asılı olmayaraq, onun qələmə aldığı hər bir məqalə nümunə ola bilər. Çünki onun yazılarında həmişə fərqli yanaşma var. Məhz bu fərqlilik Aydın Talıbzadənin qələmində yenilənir, ona oxucu marağı yaradır.

Əsas hissə / Main Part

Hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatrının əsas təşkilatçılarından hesab olunan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Rusiyada təhsil alıb Bakıya qayıdaraq, bir çox maarifpərvər gənclərin dəstəyi ilə burada ədəbi fəaliyyətə başlayır. Bu zaman yeni yaranan dərnəklərlə sıx əməkdaşlıq edən N.Vəzirov, N.Nərimanov, S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı kimi dramaturqların köməyi ilə teatr repertuarlarının bədii səviyyəsini yüksəltmək və zənginləşdirmək qarşısına qoyulan əsas məqsədlərdən biri kimi xarakterizə olunurdu. Azərbaycan teatrının tarixinə, teatr sənətinin müxtəlif problemlərinə yüzlərlə elmi məqalələr müəllifi kimi daxil olan teatrşünas, professor İncilab Kərimov yazır: “Ə.Haqverdiyevin 1900-cü ildə Şuşada yazmağa başladığı və 1901-ci ildə Bakıda tamamladığı “Pəri cadu” həm milli dramaturgiyamızın, həm də Azərbaycan səhnə sənətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış əsərlərdəndir. İstər mövzusu və məzmunu, istərsə də xarakterləri etibarilə realist zəmin üzərində qurulan “Pəri cadu” faciəsi Azərbaycan aktyorları tərəfindən dəfələrlə oynanılmış, tamaşaçıların dərin məhəbbətini qazanmışdır” [1, s.125].

Aydın Talıbzadənin istər yeni, istərsə də köhnə mövzular haqqında yazdıqları yeni ola bilər. Çünki onun yazdıqlarında həmişə fərqli yanaşma var, məhz bu fərqlilik əski mövzuları da Aydın Talıbzadənin qələmində yeniləyir, ona oxucu marağı yaradır. Vaxtilə “Ədəbiyyat qəzeti”nin Aydın Talıbzadəyə ünvanladığı – cəmiyyətə sovet dövründəki oxuculuq qabiliyyətini qaytarmaq mümkündürmü? – sualına, – “Qətiyyətlə. Ötən günləri qaytarmaq olurmu? Əlbəttə ki, yox. Heç nə geri dönmür, ölü dirilmir:

əgər biz nəyisə zorla qaytarırıqsa, əvvəlki təsirini itirir. Çay axdı, getdi, vəssalam” [2, s.21].

Aydın Talıbzadənin teatr tənqidi həm də dramaturgiyanın tənqidini, daha dəqiq desək, təhlilini də qapsayır. Onun Əli Əmirlinin yaradıcılığı haqqında yazdığı “Mütləq və rəğmən”, “Azərbaycanlıların müstəqillik sərgüzəştləri” məqalələri müasir ədəbi tənqidin ən yaxşı nümunələri sırasına daxildir.

Aydın Talıbzadənin fundamental araşdırması Şərq teatri tarixi ilə bağlıdır. Onun “İslam mədəniyyətində teatr və teatrallıq” Yaxın və Orta Şərq ölkələrində teatrın təzahür formalarının poetikası (X-XVI əsrlər)” araşdırması ilə başlayan tədqiqat yolu bu “Şərq teatri tarixi” dərslisinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Yalnız Şərq teatrını deyil, Şərq fəlsəfəsini, ədəbiyyatını, tarixini də yaxşı bilən Aydın Talıbzadə digər mövzulu araşdırmalarında da tez-tez problemə bu kontekstdən yanaşır. Onu elmi yaradıcılığa aparan yol teatr tarixindən keçsə də, o teatr tarixçisi olaraq qalmadı, həm də teatr tənqidçisi kimi özünü yetişdirdi. Aydın Talıbzadəyə uğur gətirən onun hansı yazısı və yaxud yazılarıdır, sualına cavab vermək isə çətinidir. Onun sayı 500-ü keçmiş məqalə, reseenziya və esselərinin hər birinin öz sanbalı vardır. Bu yazılara bu qiyməti, bu çəkini gətirən onlarda elmi təhlilin fəlsəfi düşüncə ilə sintezi və mətnin təhkiyə üslubunda xalq dili ilə ifadəsidir. Məhz bu sintez Aydın Talıbzadə yaradıcılığının elmi dərinliyini artırır, bu təhkiyə isə onu oxunaqlı edir.

Məlumdur ki, sənətsünaslıq oxucu üçün sənətin özü qədər maraqlı ola bilmir, çünki fikrin mürəkkəbliyi, dilin akademizmi oxucunu bir qədər qorxudur, mətndən uzaqlaşdırır.

Ancaq Aydın Talıbzadənin qələmində mürəkkəb fikirlər elə sadəlik, onların ifadəsi isə elə rəvanlıq qazanır ki, oxucu özünü sənət əsəri oxumuş kimi hiss edir. Onun təhlil yazılarının ən başlıca özəlliyi nədir desək, oxucu üçün oxunaqlı və maraqlı olmasını demək olar. Aydın Talıbzadə dramaturq Əli Əmirlinin yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı “Azərbaycanlıların müstəqillik sərgüzəştləri” məqaləsində yazır: “*Kimin ki adı və soyadı Cəfər Cabbarlının adı və soyadı üslubunda ola, teatral şəkildə qafiyələnə və cingildəyə, öz içində balaca bir dünya qismində qapanıb bütövləşə, belə azərbaycanlıdan pis dramaturq çıxarmı heç?*” [3]. Bu, məqalənin ilk cümlələrindən biridir. Və bu cümlə oxucunu məndən itələmir, əksinə, özünə doğru çəkir. Çünki başlanğıc ona qəlizlik olmayacağını vəd edir və müəllif bu vədinə sona qədər sadıq qalır. Ümumiyyətlə, Aydın Talıbzadənin yazılarında dilin cazibəsi var və onun ilk cümləsini oxuyan oxucu bu cazibəyə düşür və sonuncu cümləyə qədər yol getmədən mətni tərk etmir. Aydın Talıbzadə öz təhlil manerasını dil faktı üzərində qurduğu kimi, özü də tədqiq obyektinin dilini mövzuya çevirir. Əli Əmirlinin pyeslərində ədəbi dil normalarının pozulması ilə bağlı söylədikləri filoloji təhlil səviyyəsinə gedib çatır: “*Hərçənd bilinqvistik situasiya Orta əsrlərdən bu yana hər zaman Azərbaycanda aktual olub. O toplusular ki, çoxsaylı aqressorların hücumlarına məruz qalırlar, bilinqvistik situasiyada yaşamaq məcburiyyətilə qarşılaşırlar: nədən ki, mütəmadi şəkildə aqressorlarla ünsiyyət qurub onların sözlərindən faydalanırlar. Beləliklə, özgə bir dil ana dilin şəbəkəsinə nüfuz eləyir, orada özünə boşluqlar bulub başqa sözlərlə bərabər hüquqda dil dövryyəsinə daxil olur*” [3]. Aydın Talıbzadə özü də yazılarında təhlilin akademik müstəvisinə uymayan sözləri başqa sözlərlə bərabər hüquqlu dil dövryyəsinə daxil edə bilir. Elə həmin məqalədəcə Əli Əmirlinin pyeslərində dil normalarının pozulmasını rus dramaturqu İvan Kolyadanın dilinin kontekstindən təhlil edərkən yazır: “*İvan Kolyada yenidənqurma dönəmində teatra gəldi və gələn kimi də rus səhnəsində söyüş söyməyi dəbə saldı, qanuniləşdirdi, düzü, müasir rus həyatını, onun söyüşü, ləhcəsi, əyyaşlığı və əxlaqsızlığı ilə bərabər, “qulağından yapışıb” həyasız-*

casına, ədəb-ərkan gözləmədən səhnəyə “vızıldatdı” [3]. Məişət üslubuna xas olan “vızıldatdı” və “qulağından yapışıb” ifadələrinə elmi üslubda işlənmə haqqı verir. Ümumiyyətlə, Aydın Talıbzadə qələmində ədəbi dil normalarının pozulması nəinki dili zədələyir, hətta daha da gözəlləşdirir. Çünki Aydın Talıbzadənin qələmi ədəbi dil müstəvisində qaydalar çərçivəsində hərəkət emir, əksinə, burda öz qaydalarını diktə edir. Və bu qaydalarda üslub sərhədləri yox olur, ədəbi dilin akademizmini xalq dilinin kütləvi anlaşılıqlığı əvəz edir. Aydın Talıbzadə qələmi üçün mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında sadə fikirlərin ifadəsi deyil, sadə cümlələrdə mürəkkəb fikirlərin ifadəsi xasdır. Məsələn, “*Şəhər və teatr üçün fəlsəfi manifest: Koqnitiv-semioloji və psixoloji aspektlər*” essesi sərlövhədən də göründüyü kimi, kifayət qədər mürəkkəb mövzu-problemin çözümünü məqsəd qoyub. Təbii ki, bu qədər mürəkkəbliyin ifadəsi terminoloji leksika tələb edir, odur ki, essenin mətnində kifayət qədər ağır terminologiyaya rast gəlirik: “*Şəhər koqnitivdir: ona görə ki, konseptlər toplusudur və bu konseptlər idraka yönəlikdir. Çünki şəhər kommunikativ-koqnitiv dram məkanıdır: olaylar, davranışlar, qarma-qarışıq səslər səhnəsidir, modaçılar üçün podiumdur, ünsiyyət platformasıdır, sədəqənin ən çox paylaşıldığı yerdir, peşəkar və həvəskarların küçə estradasıdır, parad, karnaval, yarışlar meydançasıdır və siyasi-politoloji dartışmaların poliqonudur*” [4, s.171]. Hazırlığı olmayan oxucu üçün kifayət qədər qəliz kəlmələrlə yüklənmiş bu mətn belə onu zora salmır. Mətnə leksikanın gətirdiyi ağırlığı sintaksisin sadələyi balanslaşdırır. Ümumiyyətlə, Aydın Talıbzadə üslubunun əsas xüsusiyyəti fikrin mümkün dərəcədə sadə məndə ifadəsidir. Mürəkkəb fikirlərin və terminoloji leksikanın ağırlığı ilə yüklənmiş mətni sintaksisin sadəliyi oxunaqlı və anlaşılıqlı edir. Təhkiyə üslubunda qurulmuş məndə alim öz düşüncələrini oxucusunu yormadan ona diktə edir: “*Teatr qapıları müasirliyin üzünə laybalay açsa da, kütlə içinə getsə də, meqapolis onu qəbul eləmir. “Canlı sənət” olmaq üstünlüyü də daha işə yaramır. Ona görə ki, hamı sosial şəbəkələr kommunasında yaşayır və öz yaşantısını, ağrısını, problemini, sevincini, fotosunu, cikini-bikini bütün gün ər-*

zində kimlərlə aktiv şəkildə paylaşır. Bu canlılığı, bu dinamik ünsiyyəti teatr onun üçün yarada bilirmi? Əsla. Teatr yalvarır ki, lütfən, telefonları qapadın. Amma qapadan varmı? Hamının əli, barmağı, ruhu, ağı və ürəyi mobil telefonundadır” [1, s.171].

Aydın Talıbzadə dilinin magiyası və düşüncəsinin fəlsəfi yönü onun tənqidinin özünəməxsusluğudur. O, “Şəhər və teatr üçün fəlsəfi manifest: koqnitiv-semioloji və psixoloji aspektlər” əsəsində teatr mədəniyyətinin şəhər anlayışının kontekstində izahi bir sənətsünasdan daha çox bir filosofun təhlilidir. Əsədə şəhərləşən dünyanın doğurduğu teatr mədəniyyətindən şəhərsizləşən dünyanın öldürdüyü teatr mədəniyyətinə keçiddən danışılır: “*Teatr şəhərin dünyaya pəncərəsidir. Teatr dünyanın şəhərə viza-sız və qeyri-rəsmi gəlişidir. Teatr da şəhər kimi qoruydur: burada azadlıq, ruhsallıq, mənəviyyət sığortalanır. Teatr insana bütün situasiyalarda insan qalmağı öyrədir” [1, s.176].* Alim teatrın yoxa çıxmasını şəhərin yoxa çıxması anlayışının tərkib hissəsi kimi izah edir. Şəhərin meqapolisə çevrilməsi prosesində teatrın “başına gələnlərdən” danışarkən, həm də bizə içərisində yaşadığımız dünyanın ovqatını anladır: “*Teatrın yoxa çıxması şəhərin ölümünün əlamətidir. Şəhərin psixolojisi, ruhu var. Meqapo-*

lisdə isə nə ruh var, nə psixoloji: hətta meqapolisdə yaşayan meqapolisi tanımır. Şəhərli isə öz şəhərində hər yeri tanıyır” [1, s.176]. Göründüyü kimi, Aydın Talıbzadənin təhlilində mövzu geniş müstəviyə çıxır, müəllif mövzunu yalnız sənət müstəvisində çözmür, həm də sosial müstəviyə çəkir, bu gün sosial mənzərəsi sürətlə dəyişən dünyadan danışır. Və dünyanın yeni mənzərəsində müəllifin müşahidəsi olduqca dəqiqdir: “*Şəhər teatra üstünlük verir, meqapolis – şouya”. Əslində, bizim hamımızın izləyicisi, daha dəqiq desək, iştirakçısı olduğumuz hadisənin üzərində Aydın Talıbzadə bizi dayanmağa, düşünməyə vadar edir. Onun yaradıcılığının gücü də bundadır, yalnız düşünmür, həm də oxucusunu düşündürür: “...teatr anlama bilmir ki, müasir insanın problemi nədir: problemi, ümumən, varmı, yoxmu? O, harada doğrudur, harada – yalançı? Öz-özlüyündə müasir insan da anlama bilmir ki, teatr nədir və onun mövcudluğunun məqsədi, məramı nədir, manifesti nədir?” [1, s.182].*

Əminliklə demək olar ki, Aydın Talıbzadənin yaradıcılığının yalnız Azərbaycan sənətsünaslığı elminin deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan humanitar təfəkkürünün inkişafında əhəmiyyətli yeri vardır.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə teatrşünas, tənqidçi və yazıçı Aydın Talıbzadənin yaradıcılığından bəhs olunur. Aydın Talıbzadənin öz üslubu, öz dəsti-xətti vardır. Məhz bu fərqlilik onu digər həmkarlarından ayırır. Teatrşünasın düşüncəsinin fəlsəfi

yönü onun tənqidinin özünəməxsusluğu, təkrarlanmazlığıdır. Aydın Talıbzadə elmi məqalələrində mürəkkəb cümlələri sadə fikirlərlə deyil, sadə cümlələri mürəkkəb fikirlərin mövcudluğu ifadəsi ilə ifadə etməyi bacarır.

Ədəbiyyat / References

1. Kərimov, İ. Ə.Haqqverdiyev və teatr. – Bakı: Elm nəşriyyatı, 1975, – 172 s.
2. “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 noyabr 2016.
3. Talıbzadə, A. Azərbaycanlıların müstəqillik sərgüzəştləri. <http://yarpaq.az/az/aydin-talibzade-azerbaycanlilarin-musteqillik-serguzestleri>
4. Talıbzadə, A. Şəhər və teatr üçün fəlsəfi manifest: koqnitiv-semioloji və psixoloji aspektlər. Azərbaycan. – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, №7, 2016 – 208 s.

Отношения театра и драмы в современном театроведении (по произведениям Айдына Талыбзаде)

Асмар Гусейнова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: esmer74.17@mail.ru

Резюме. В истории азербайджанского театра число театральных критиков не так велико. Одним из личностей, занимающих особое место среди этих немногих театральных критиков, является театральный критик, критик и писатель Айдын Талыбзаде. Он способен придать индивидуальность каждой написанной статье. Именно это отличает его в обществе и в научном сообществе. Хотя к творчеству он пришел с небольшой статьей («Мир человека» – «Молодежь Азербайджана», 1978), он является автором многих научно-теоретических, научно-публицистических статей, монографий, учебников, очерков, рецензий, романов и пьес. В статье научные исследования театрального критика Айдына Талыбзаде выведены на уровень анализа и рассмотрено его творчество. Следует отметить, что критика Айдына Талыбзаде уникальна. Необычность мышления критика показана как главная особенность его творчества.

Ключевые слова: Айдын Талыбзаде, театральные критики, театровед, литература, драматургия